

Ormussoni- nostalgia

Mäng ja melanhoolia. Friedebert Tuglase romaan „Felix Ormusson”. (Moodsa eesti kirjanduse seminar 3.) Koostanud ja toimetanud Mirjam Hinrikus ja Jaan Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2022. 341 lk.

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses võtavad asjad kaunilt kaua aega. Ei tea, kas see on programmiline taotlus, aga positiivse tõlgenduse korral võiks selles näha vaimuväärtuste üleajalisuse või koguni ajavälisuse manifestatsiooni. Mäletan, oli eluperiood, kui ma isegi ei mõelnud veel pensionile minekust, seevastu veetsin pealtkuulajana kaks huvitavat päeva Käsmu loomemajas toimunud „Felix Ormussoni” (1915) ainelisel seminaril, ööbides väikeses Võsu hotellis, mitte väga kaugel paigast, kus Tammsaare omal ajal suvitas. Nüüd loen 2022. aastal ilmunud kogumiku „Mäng ja melanhoolia. Friedebert Tuglase romaan „Felix Ormusson”” eessõnast mäluturgutuseks, et seminar toimus 13.–14. novembril 2009, sellel oli 12 esinejat (*sic!*), kellest kuus on jõudnud kogumikku, kolm kirjutist on tulnud lisaks mujalt ja akadeemik Undusk esineb väärikalt kahe artikliga, nii et kokku kümme. Koostajad ja toimetajad Jaan Undusk ja Mirjam Hinrikus täidavad oma käsitlusega ülepea ligi poole kogumiku mahust ja pakuvad sisuliselt igati fundamentaalselt ormussonistikat, teose geneesist kuni retseptisioonini, mida ülejäänud oma vaatenurkadest avardavad, täiendavad ja süvendavad. Meil on võimalik lugeda üht eesti kirjandusloo tähelepanuväärset

romaan – võtmeteksti, nagu seminari korraldajad ütlevad – erudeeritud ja asjatundlike pilkude kaudu. Sedasorti aktsioonid ja nende viljad on kultuuris tõeline luksus. (UTKK ühe-teksti-seminare on toimunud seitse, käsitluste kogumikuni on jõudnud neist Tammsaare „Ma armastasin sakslast”, 2013 ja J. Randvere jutustus „Ruth”, 2006. Tõsi, aega on.) Ühes koostajatega tuleks seejuures kahetseda, et kogumikku ei suudetud võluda artikleid teistelt seminaril osalenutelt, kelle ettekandeid eessõnas põgusalt tutvustatakse, olgu või Tuglase modernismihüpete suhtes nii oluliselt uurijalt nagu Tiit Hennoste. Mäletan teda hämaravõitu söögitoa pikliku laua otsas üsna kirglikult oma mõtteid esitamas – Ormussoni (keda Hennoste on nimetanud Eesti dekadentsi mustertegelaseks¹) tunnetusprotsessi viiest faasist, nagu saatesõnas meenutatakse. Ja kui juba väljastpoolt seminari kaastööd koguti, võinuks kogumiku lisas ümber trükkida näiteks Endel Nirgi 1984. aastal romaaniuuringuid kirkastanud Ormussoni-käsitluse „Valepassiga suvitaja päevaraamat” (mida Undusk nimetab programmiliseks analüüsiks, lk 50), kuigi Nirgi õpetlaslikult väljamõeldud ja üha kirjandusloolisi üldistusi taotlev loengusamm erineb kogumiku vaheldusrikkamast rütmist.

Jaan Unduski sissejuhatus „Felix Ormusson kui eesti kultuuri müüt” pakub esmalt ülevaate Tuglase romaaniga omaaegsest vastuvõtust, põhilistest tõlgendus-

¹ T. Hennoste, Eesti uusromantism kui modernne kirjandusregister. – T. Hennoste, Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 161.

mallidest. Undusk nendib, et „Felix Ormusson” (edaspidi FO) andis kirjandusliku algtooke XX sajandi esimesel poolel toimunud vägagi põhimõtetelisele vaimu- ja eluläheduse diskussioonidele. Muidugi, tookord oli neil poleemikatel ja heitlustel arendav ja ehitav jõud, oldi n-ö kasvufaasis, aga nagu nüüdsest kogumikust näha, ka retrospektiivsema lähene-mise korral on FO ajasüviku nostalgiliselt kumav tõlgendusväli jätkuvalt elavalt tukslev.

Unduski varem ilmunud „Panteism ja inimsuhted. Friedebert Tuglase elu-tundest” ei pärine Käsmust, on kogumi-kus aga igati omal kohal: see on uurija üks silmapaistvamaid esseid ning vältimatu tekst Tuglase eesti traditsioonist tugevalt eristuva novellistika ja ka FO mõistmiseks. Kogumiku tarbeks on kirjutist täiendatud mitmesuguse kirjandusloolise ainesega, näiteks on tuvastatud FO võimalik eeskuju Eino Leino loomingust, uurimisliin, mis Tuglase eksitava teate tõttu oli seni ummi-kus seisnud. See kõik on kahtlemata tarvilik, aga selle kõrval kiusab mind tunne, et lisandunud info on pisut ähmastanud algvariandi auditavat stiili ja novellilikult puänteeritud lõplahendust.

Katrin Puigi teema „Irooniast Friede-bert Tuglase „Felix Ormussoni”” on üks olulisemaid, sest just selle stiiliregistriga raputas Tuglas proosakirjanduse lahti senisest valdavalt üheplaaniliselt (olme)-realistlikust traditsioonist. Ja see oli midagi enam kui Vilde ühesuunaline sarkasm. Tuglas võimaldas komplitseeri-tumat lugemismudelit, nagu Puik tõestab. Sellised nähtused nagu siiruse ja teeskluse selgelt määratlematu segu, kõik võib olla nali, aga võib olla ka mitte, karikatuuri ja tõsimeelsuse määratlemata piir jne, mil-lega kaasneb autori ja tema protagonistide suhte intrigeeriv ebamäärastumine ja mida kokkuvõtlikult võib nimetada lihtsalt mängulisuseks, vabastasid kodumaise kir-

jandusliku peegelduskunsti ülemäärast tõsimeelsuse kompleksist. Puigi käsitlu-sest ilmneb, et FO andis vihje (tõenäoliselt esmakordselt eesti kirjanduses) ka kirjan-dusliku tunnetuse põhiteljestikule, kus üheks koordinaadiks on tühjus ja teiseks transtsendentne tõde. Tagasi vaadates on näha sedagi, kuidas Tuglase irooniline Felix ulatub oma teisendites Mihkel Muti Fabianini.

Teine oluline aspekt on Tuglase teose haardumine Euroopa kirjanduspäran-disse, iidsete müütide kodustamine (lk 88), nagu sõnastab Merlin Kirikal uurimuses „Pygmalioni ja Narkissose mood-sad ümberkirjutused”, või Kierkegaardi mõjude eritlemine Taavi Rummeli artiklis „Kierkegaardlik pilk „Felix Ormussonile””. Seesugused käsitlused osutavad ilmekalt, et FO oli (võis olla) tõeline europiseeri-mise projekt, kiirkorras vanadele kultuur-rahvastele järele kihutamise katse, nende arhetüüpidesse ja müütidesse sulandumise iha väljendus, mille õhinapõhist naiiv-sust ja sellega kaasnevaid ebaõnnestumisi (sealhulgas soopõhiseid väärarutsi! lk 101) tasakaalustas kenasti juba mainitud kõike läbiv irooniline hoovus. Tuglase põgeniku elus valitses Ormussoni loomise ajal tingi-musteta konspiratsioon, mis kandus ka esteetilisele tasandile – sealgi ei anna ta ennast lõplikult kätte.

Kolmas aspekt on rohkem eesti kultuuri sisene: sinna kuulub Tuglase romaani ja selle kangelase mitmekesine retseptioon. Unduski sissejuhatav artikkel kätkeb mitut alamartiklit, näiteks põhjalik ülevaade FO ja Tuglase edasi elamisest Hugo Raudsepa esseistlikus ja ilukirjanduslikus loomingus, kord kiitvas, aga rohkem siiski kriitilises vaimus, kusjuures Raudsepa käsitluses kõrvutub Ormusson rahvusvaheliste müü-tiliste tegelastega, nagu Hamlet, Peer Gynt ja Don Quijote. Vaevast on ühtki teist eesti romaanitegelast nii kerge käega sellisesse konteksti paigutatud, Tuglase antud män-

guline sisend on retseptioonis vilja kandnud. Olulisem on siiski FO ja Raudsepa romaani „Viimne eurooplane” (1941) seos, Felix Ormussoni ja Harald Imelise võrdlus, neid ühendav romantiline iroonia, mis päädib tõdemusega, et Raudsepp kirjutas oma „Viimse eurooplasega” „edasi Felix Ormussoni elulugu kolmkümmend aastat hiljem” (lk 34). Kogumiku kõige amüsamsem kirjanduslooline lisandus on aga Unduski sissejuhataste teises alamartiklis „Pühajärve pagulased”, mis käsitleb August Gailiti vähetuntud värssföljetoni „Pühajärv” (1921), Tuglase romaani „omamoodi paralleelversiooni” (lk 46), kus Undusk näeb nimemärkide Victor ja proua S. all tegutsemas endist Vene Ajutise Valitsuse ministrit Viktor Tšernovi ja tema Tartust pärit abikaasat Ida Sõrmust. Mõnda aega Eestis viibinud ja koos kirjanikega Pühajärvel kala püüdnud poliitiline tipp-pagulane Tšernov on aga selles loos omakorda pagulase Ormussoni paralleelversioon. (Ja kas see kõik toimub elus või kunstis, ei ole ammugi enam ülemäära oluline.)

Felix Ormussoni kui identiteedimängu hargnemist Tuglase loomingus Arthur Valdesse müstifikatsiooniks ja edasi August Gailiti följetoniloomingu kreatuurideks („Felix Ormusson ja Bruno Erms” jms), ülepea Gailiti väljaastumist n-ö Tuglase hõlma alt vaatleb Maarja Vaino „Multiplitseeritud Ormusson”, nentides varajase seltskondliku *Spiel*i ilminguid, sest Tuglasega võrreldes on Gailiti puhul veelgi keerulisem tõmmata piiri mängu ja reaalsuse vahele (lk 120). Ootuspäraselt järgneb sellele Piret Kruuspere artikkel Tuglasest ja teatrist, mis keskendub Mati Undi, n-ö päris *Spiel*i esindaja Ormussoni-lavastusele „Helene, Marion ja Felix” Noorsooteatris 1990. Lavastuse analüüsi kaudu tuleb veenvalt esile, mis ühendab Tuglast ja Unti: esimese natuuris ja loomingus kätkev teatraalne alge on saanud Undi käsitluses elegantse võimenduse, lavametafoorid

tõukuvad orgaaniliselt Tuglase kujunditest (lk 142). Mäletan toda etendust ega mäleta, et oleks ühegi teise eesti klassiku dramatiseringu puhul teatrisaalis nii palju vabastavalt naerda saanud. Mängus püsib vaim värske ja alati tänapäevane.

Kaks uurimust asetavad FO sügavalt oma ajastu kultuurikonteksti. Kaia Sisask jõuab järeldusele, et „dekadentsikultuur oli Tuglase jaoks elutundeline eksperiment, mis kulges siirast vaimustusest ägeda eitamiseni” (lk 168), ja pakub näiteid ajastu mõjudest kantud noore mehe vaimurännakust, kus vahelduvad tipud ja kuristikud, lääne- ja idahuvi, kõigi väärtuste suhtelisuse tajumine ja (sellele vastukaaluks?) müüdi loome jõu tunnetamine.²

Mirjam Hinrikuse lõpuloos „Autentsuse probleemid: tõu(sik)rahvuslus, sünteesid ja „Felix Ormusson”” käib jutt, nagu pealkirjastki näha, tõusva rahvuse suurte asjade kontekstis: ehtsus, rahvuslus, süntees, müüt jne. Hinrikus ütleb, et nooreestlaste rahvusluse avaldumist on seni nähtud kriitikas, keele- ja tõlketegevuses, tema on aga üritanud näidata, et „rahvusliku identiteedi konstruktsioonid

² FO-s ja mujal avalduv välismõju paistab uurijatele ikka avardav ja huvitav, on kultuuris tühja koha täitjana igati positiivne areng. Tuglas oli mõneti samasugune „maaletooja” nagu Hasso Krull 1990-ndatel. Gustav Suits märkas siiski varakult ka sellise rolli kriitilist külge (kiri Tuglasele 25. XI 1909): „[---] läbi terve „Õhtu taeva” [käib] isesugune epigoniline joon, nagu laotuks üle terve „Õhtu taeva” isesugune Lääne-Euroopa mustrid jäljendav jume. Niisugune, mida meie oludes nüüd küll veel ainult väärtuseks võib pidada – haruldase ja huvitava eksperimendi mõttes, – kuid kardan väga, et kui niisugune kaldumus püsivaks maneeriks muutuks, siis see meie, E e s t i, moderni umbkotti välja viiks...” (Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale IX. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tartu, 1976, lk 107.) Suitsu ennustatud umbkotitunnetus näib olevat üks Ormussoni tekkeallikaid.

ilmnevad väga selgelt ka nooreestlaste ilukirjanduslikes töödes” (lk 312–313). Kesksel kohal on esimese põlve linlane-haritalane (nn tõusik) ja tema kaudu ilmnev identiteedi problemaatika. Hinrikus esindab teoreetilis-eritleva ja üldistava teaduskeele silmapaistvat pilootaazi, üha hargnevates ja kumuleeruvates tähelepanekutes kulgumine tekitab isegi kerge tõlgendusliku üledoosi tunde. Aga selline tühjendavalt puuriv vaateviis (14 lehekülge kasutatud kirjandust ületab teiste allikavarusid mäekõrguselt) on ilmselt vajalik juba sellekski, et iseenesestmõistetavad järeldused – romaan tungib sügavale rahvuslikku psüühikasse, on samal ajal dialoogis palju suurema kultuuriruumiga, paigutub sellisena maailmakirjandusse jne – saaksid teenitud akadeemilise kaalu.

Ikka ja jälle tuleb raamatus kõneks Felix Ormussoni ajastuomane ja paradoksaalne olemus, tema nn ambivalentsus. (Ka Hinrikus kasutab nooreestlaste kirjeldamisel mõisteid *ambivalentne* ja *teoreetiline*.) Olen Felix Ormussoni kunagi pooleldi naljatades nimetanud mõnevõrra mehhaaniliseks seadeldiseks,³ nüüdse kogumiku lugemisel tuli see aga tõsimeeli ette. Ma ei saa midagi parata, kui Felix Ormusson – hoolimata tema elavast vahekorra oma autoriga – ei kangastu mulle päris usutava, n-ö lihast ja luust romaani-tegelasena nagu Arno Tali või Katku Villu, isegi mitte nagu Sander või Piibleht. Felix Ormusson on – ja seda tõestab tema tõlgendusi tootev ambivalentsus pea igal leheküljel – huvitav konstruktsioon, võib-olla koguni võti, mille abil on võima-

lik uurida, kuidas kajastus moodne aeg, inimene ja kunst eestlase (Tuglase) peas. Kuna tegelase Ormussoni ja tema autori suhe on paradoksaalne ja irooniline (nii nagu pea kõik muugi selles teoses), aga seejuures kahtlemata mänguliselt lähedane, siis võib kõnesolev artiklikogumik täita ka Tuglase kui suure uuendaja vaimulaadi eritleva monograafia ülesannet. Ja kui tahta teada, mida murrangulist tõi Noor-Eesti liikumine kirjandusse ja eesti identiteeti laiemalt, siis on kogumiku (eriti Hinrikuse, aga ka teiste artiklite) põhjal võimalik koostada nende seikade kataloog.

Ja ikka edasi tõlgendades on küllap mõndagi jäänud tuleviku tarbeks. Felix Ormusson ja tema autor unistasid maailmakirjanduslikust isikumüüdist. Selles plaanis võiks Ormussoni võrrelda teistegi vastavate katsetega eesti kirjanduses, piirates vaatevälja näiteks teostega, kus kangelase nimi on tõstetud pealkirja. „Kalevi-poeg” ja „Felix Ormusson”? (Jätkem nende hobuste iseenesest ilmekas võrdlus praegu sinnapaika.) Või hoopis „Felix Ormusson” ja „Toomas Nipernaadi”? Ja kohe sugenevadki esimesed assotsiatsioonid. Neis kangastub Ormusson, kes konradmäelikult efektse maali raamidesse paigutatuna ambivalentselt enda ümber ringi tiirutab (niisuguse kujutluse tekitab kogumikus Lola Annabel Kassi veenvalt esitatud artikkel „Värvikas raskemeelsus Friedebert Tuglase ja Konrad Mägi looduspildis”), Nipernaadi aga rändajana muutlikes, isegi udustes maastikes (võib-olla omaaegse mängufilmi mõjul). Mis juhtub seadeldisega siis, kui sellele lisandub hing?

³ T. Haug, Felix Ormusson ja vana Aadam. – Looming 2009, nr 1, lk 134.

TOOMAS HAUG